

Jahon qishloq xo'jaligining muhim tarmoqlarining joylashishi.

1. **Norqobilov Hamid Ibragimovich** Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti geografiya fani o'qituvchisi
2. Qo'qon shaxar3-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabining geografiya fani o'qituvchisi
Rahmonova Madina Ne'matjonovna
3. Namangan shaxri 29 maktab geografiya fani oqituvchisi **Isabayeva Dilrabo Adhamjonovna**
4. Qarshi shahar Abdulla Oripov nomidagi ijod maktabining geografiya va iqtisodiy bilim asoslari fani o'qituvchisi **Po'latova Shaxnoza Baxtiyorovna**

ARTICLE INFO.

Kalit so'zlar: *Xalqaro savdo, Dehqonchilik, Oziq-ovqat, Donli ekin.*

Annotatsiya:

Ushbu maqolada bugungi kunda jaxon qishloq xo'jaligining muhim tarmoqlaridan bo'lmish donli ekinlar, kartoshkachilik va boshqa turdagi oziq-ovqat ekinlarining yillik yetishirilayotgan hosili va qita mamlakatlari o'rtasidagi tafovuti ko'rsatilgan.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

Dehqonchilik — qishloq xo'jaligining keng tarmog'i bo'lib, u o'z tarixiga dalachilik, ya'ni don ekinlarini va texnika ekinlarini yetishtirish, yaylovchilik, poliz ekinlarini yetishtirish va boshqa qator tarmoqlarni oladi.

A) Donli ekinlar

Bu tarmoq kishilik madaniyati tarixining barcha davrlarida o'z aksini topgan. Arxeologik izlanishlar guvohlik berishiga, bug'doy Old Osiyoda, eramizdan 5-6 ming yil avval, Misrda 4 ming yil avval, Xitoyda 3 ming yil avval, Bolqonda 2-3 ming yil avval ekilgan. Qadimgi dunyoda o'zining bug'doy bilan Skifiya mashhur bo'lgan. Buyuk geografik kashfiyotlardan so'ng bug'doy yangi ochilgan hududlarga qadam bosdi. Janubiy Amerikaga 1528 yil, AQSHga 1602 yil, Avstraliyaga 1788 yilda kirib bordi.

Sholi - qadimgi ekinlardan biri bo'lib, Xitoyda eramizdan 5 ming yil avval ekilgan. Hindiston va Shimoliy Afrikada eramizdan 2 ming yil avval paydo bo'lgan, Yevropaga esa eramizning VIII-acpida kirib keldi. Geografik kashfiyotlar davrida sholi Amerikaga kirib keldi. Makkajo'xori esa aksincha bu davrda Amerikadan Yevropaga olib borildi. Bu ekinlarning tarixiy kelib chiqishiga va turli mintaqalariga yetib borishiga sabab ularning navi ko'pligidir. Butun Rossiya **Dehqonchilik** institutida bug'doyning 60 ming navi kolleksiyasi (to'plami) aniqlangan. Taxminan shuncha sholi navi Fillipindagi xalqaro sholi institutida to'plangan.

Hozirgi vaqtda donli ekinlar tahlili uch qismdan iborat bo'lishi kerak:

1. ekin maydoni;

2. yalpi terim;
3. xalqaro savdosi.

Dunyo bo'yicha 720 mln gektar yerga donli ekinlar ekiladi. Mamlakatlar bo'yicha, masalan Buyuk Britaniya, Frantsiya, Italiyada ekin maydonining 50-60% ni egallaydi. Bu ko'rsatkich Rossiya, Polsha, Vengriya, Ruminiya, Yaponiyada esa 60-65%, GFRda -70%, Vetnam va Mongoliyada - 80%ni tashkil qiladi.

Ekin maydonining asosiy qismini – bug'doy (230 mln ga), sholi (140 mln ga), makkajo'xori (180 mln ga) egallaydi.

Dunyo bo'yicha keng tarqalishda bug'doyga yetadigani yo'q. Yer shari bo'yicha keng miqiyosda Shimoliy Amerika, Yevropa, Sobiq SSSR, Janubiy-g'arb, Janubiy va Sharqiy Osiyoda ekiladi. Janubiy mintaqasi - Argentina, Janubiy Afrika va Avstraliya. Jahondagi bug'doy ekin maydonlaridan yil 12 oy davomida hosil yig'iladi. Dunyo bo'yicha sholini tarqalishini muhim xususiyati shundan iboratki, u asosan musson iqlim sharoiti mavjud mintaqalarga mosdir. SHolichilik asosan Sharqiy, Janubi-Sharqiy va Janubiy Osiyoda keng tarqalgan. Hindiston, Xitoy, Indoneziyada sholi maydonlari juda ko'p. Bu yerlarda ikkinchi hosilni quruq mavsumda sun'iy sug'orish usulida olinadi.

Makkajo'xori ekin maydonlari ham deyarli bug'doy ekiladigan hududlarga to'g'ri keladi.

Donli ekinlarning dunyo bo'yicha yalpi hosili uzoq vaqt davomida juda sekin sur'atlar bilan o'sdi. Masalan, 1900 yilda 500 mln. t., 1920 yil - 600 mln. t., 1940 yil - 700 mln. t., 20-asrning ikkinchi yarmida donli ekinlar hosili o'sish sur'ati sezilarli darajada buldi. Donli ekinlarning yalpi hosili (yirik mamlakatlarda) 13-jadvalda berilgan. Jadval ma'lumotlari ko'rsatib turibdiki, mamlakatlarning ishlab chiqarish hajmi bo'yicha 3 ta guruhga bo'lish mumkin:

1-jadval

2020 yillar boshida donli ekinlarning yalpi hosili

Mamlakatlar	mln. t.	Aholi jon boshiga ishlab chiqarish kg.
Jahon bo'yicha	1900	350
Xitoy	350	350
AQSH	315	1250
Rossiya	117	790
Fransiya	60	1050
Kanada	57	2125
Ukraina	51	980
Indoneziya	51	240
Braziliya	40	320
Turkiya	32	340
Polsha	28	730
Qozog'iston	28	1650
GFR	26	480
Avstraliya	23	1320
Tailand	24	240
Meksika	24	275
Buyuk Britaniya	23	400

Argentina	21	640
Pokiston	23	200
Vetnam	20	330
Ispaniya	20	520
Ruminiya	17	800
Italiya	17	300
Vengriya	16	1500
Yaponiya	15	120

Donli ekinlar yalpi hosili va ekin maydoni bo'yicha ham bug'doy, sholi, makkajo'xori yetakchilik qiladi. Bu ekin mahsulotlari aholi oziq-ovqat ratsionining 95% ni tashkil qiladi. Jumladan sholi bu ratsionning 21%ni, bug'doy 20%ni, makkajo'xori 13%ni tashkil etadi. Xitoy, AQSH, Hindiston dunyo bo'yicha asosiy don yetishtiruvchi.

1. Juda ko'p (Frantsiya, Kanada, Ukraina, Indoneziya, Braziliya) ishlab chiqaruvchilar; qolgan mamlakatlar - ko'p ishlab chiqaruvchilar.

Birinchi guruh mamlakatlari dunyoda yetishtirilgan donli ekinlarning yarmini beradi.

Jon boshiga ishlab chiqarish ayrim mamlakatlarda keskin farqlanadi. Dunyo bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich (350 kg) juda past. Bunga asosan Xitoy, Hindiston, Indoneziya, Braziliya va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar misol bo'la oladi. Nisbatan yuqori bo'lmagan ko'rsatkichlarga ega mamlakatlar qatoriga Italiya, Buyuk Britaniya, GFR hamda Yaponiya kiradi. Bu mamlakatlarda ishlab chiqarish me'yorida yoki kamroq. Aholining o'sishi jon boshiga ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini kamayishiga olib keladi. Dunyo bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan ancha yuqori mamlakatlarga Rossiya, Ruminiya, Polsha kiradi. Vengriya, Qozog'iston, Avstraliya, Kanada, AQSH va Frantsiyada (1000 kg dan ortiq) juda yuqori.

Umuman dunyoda donli ekinlarning 55 % xalq uchun oziq-ovqat, 45% esa chorva ozuqasi sifatida foydalaniladi. Jahon bozorida har yili taxminan 200 mln. t. donli, jumladan 90-100 mln. t. bug'doy va 60-70 mln. t. makkajo'xori chiqariladi. Bug'doy va makkajo'xori eksporti uncha ko'p bo'lmagan mamlakatlar (AQSH, Kanada, Frantsiya, Avstraliya va Argentina) guruhida mujasamlashgan, shundan yarmiga yaqini AQSHra to'g'ri keladi.

Sholi savdosi so'nggi yillarda dunyo bo'yicha 10-15 mln. t. tashkil etmoqda. Uning asosiy eksporterlari - Tailand, AQSH hisoblanadi.

Don import qiluvchi mamlakatlarning yarmiga yaqini rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri keladi, bular asosan oziq-ovqat uchun donli mahsulotlarni chetdan oladilar. Bunday mamlakatlar, masalan, Misr (10 mln. t.), Braziliya (5 mln.

t.). Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ichida Yaponiya (30 mln. t.ga yaqin) yirik importer hisoblanadi.

B) Boshqa turdagi oziq-ovqat ekinlari

Bu turdagi ekinlarga moyli, ildiz-mevali, qandli, xushbo'y sabzovot va bog'dorchilik o'simliklarini kiritish mumkin. Ularni xillarini aniqlab olish kerak. Bular asosan 8 ta moyli ekinlar: soya (loviya), kungaboqar, yer yong'oq, paxta, zig'ir, raps, kunjut, klyashevina. Yana ko'p yillik o'simliklar - zaytun daraxti, kokos palmasi, tung daraxti.

Dunyo bo'yicha moyli urug'lar ishlab chiqarish 1998 yilda 220 mln. tonnaga yetdi. Jumladan soya - 100 mln. t., paxta chigiti - 35 mln. t., raps — 25mln. t., kungaboqar - 20 mln t., yer yong'oq - 20 mln. t.

Moyli ekin maydonlari dunyo bo'yicha ularning turlariga qarab o'ziga xos tarzda joylashtirilgan. Soyaning vatani Sharqiy Osiyo (Xitoy, Koreya) bo'lsada, hozirgi kunda asosan Amerikada yetishtiriladi: Bu o'rinda AQSH (55 mln.t.), Braziliya (20 mln.t.) va Argentina (10 mln. t.) alohida ahamiyat kasb etadi. Ammo Xitoy ham yirik soya ishlab chiqaruvchi (10-15 mln. t.) mamlakatdir. Soya ham ozuqa, ham oziq-ovqat (soya yog'i) maqsadida ishlatiladi.

Kungaboqarning vatani SHimoliy Amerikaning janubiy qismi bo'lib, u Yevropaga 16 asrda olib kelindi. Asosiy kungaboqar urug'ini ishlab chiqaruvchilar - Rossiya, Ukraina, Janubiy Yevropa, AQSH, Argentina, Xitoy. Paxta chigiti asosan Hindiston, Pokiston, Xitoy, AQSH, O'zbekistonda olinadi. Raps Yevropa, Xitoy, Kanadada ko'p tarqalgan.

Yer yong'oqning vatani Braziliya bo'lib, u yerdan dastlab Hindiston, Xitoy, Fillipinga, keyinroq Yevropaga yetib borib, «Xitoy yong'og'i» nomini oldi. Afrikaga u XV asrda Yevropadan keltirildi. Hozirgi vaqtda yer yong'oq tropik va subtropik mintaqalarda (Janubiy va Sharqiy Osiyo, g'arbiy Afrika, AQSH, Braziliya, Argentina) katta maydonni egallaydi.

Zig'ir asosan mo'tadil iqlim mintaqalarida ko'p ekiladi. Zaytun daraxti ko'p tarqalgan yeri - O'rta yer dengizi atrofi, palma esa g'arbiy Afrika, Malayziyada. Korpu (kokos yong'og'ining quritilgani) asosan Janubiy, Janubi-Sharqiy Osiyo va Okeaniyada ishlab chiqariladi.

Kartoshka - oziq-ovqat, ozuqa va texnik jihatdan qayta ishlanib turli maqsadlarda foydalaniladi. Vatani - Peru-Ekvador-Boliviya. Yevropaga 1536 yilda olib kelingan bo'lib, dastlab Ispaniya va Portugaliyada ixtisoslashtirilgan. U yerdan Italiya, Gollandiya, Irlandiya, Angliya va boshqa mamlakatlarga keldi. Italiyada «tartufol» nomini oldi va keyin «kartufol», «kartofel»ga aylandi. Rossiyaga XVIII asrda Petr1 bir qopini Gollandiyadan olib kelib, mamlakatni turli viloyatlariga tarqatgan. Dunyoda 18 mln. ga kartoshka ekiladigan maydon bo'lib, u asta-sekin qisqarib bormoqda. 1998 yilda 280 mln. t. kartoshka hosili olindi. Keltirilgan jadvalda kartoshka terimining geografik taqsimoti ifodalangan bo'lib, eng avvalo kartoshka Yevropa o'simligi deb xulosa chiqarilgan. Yevropadan tashqari Xitoy va Shimoliy Amerikada ko'p tarqalgan. Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda shirin kartoshka (batat) yetishtiriladi. Bu ekin turini jon boshiga yetishtirish jihatidan Belorusiya va Polsha oldinda turadi.

2-jadval.

Dunyoda va ayrim mamlakatlarda 2020 yilda kartoshka yetishtirish

Dunyoda va ayrim mamlakatlarda	Yalpi hosil mln. tonna	Aholi jon boshiga (kg)	Hosildorlik TSentner/ga
Dunyoda	280	55	150
Polsha	36	910	200
Rossiya	35	230	100
Xitoy	27	25	100
Ukraina	12	330	120
GFR	17	230	300
AQSH	17	65	320

Hindiston	15	18	160
Belorusiya	9	870	135
Niderlandiya	7	470	435
Buyuk Britaniya	6,5	110	350
Frantsiya	4,7	110	280
Ispaniya	4,5	115	200
Turkiya	4,1	70	220
Yaponiya	3,1	30	300
Ruminiya	3,4	140	120
Kanada	2,8	100	245
Italiya	2,5	40	200

Ma'lumki, qandli ekinlar shakarqamish hamda qand lavlagidir. Shakarqamish - qadimgi ekinlardan biri bo'lib, uning vatani Belgiyadir. O'rta Yer dengizi mamlakatlariga uni VIII-IX asrlarda arablar keltirgan. Buyuk geografik kashfiyotlardan so'ng u Yangi Dunyoga tarqalib o'zining «ikkinchi vatani»ga ega bo'ldi. Ammo, XVIII asrning oxirlaridagina qand lavlagi qand xom-ashyosiga aylandi. Dastlabki lavlagidan qand oluvchi zavod Germaniyada bunyod etilgan. Shu vaqtdan boshlab ushbu ikki qandli ekinlar muayyan ma'noda o'zaro raqobatlasha boshladilar. XX asr boshlarida lavlagi qandi xalqaro talabning 2/3 qismini qondirdi, lekin uning salmog'i so'nggi yillarda pasayib bordi. Bugungi kunda ham mazkur ekinlar o'rtasidagi mutanosiblik 40:60 bo'lib, bunda shakarqamish ustuvor ahamiyatni kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Akramov E.M., Toirov A. - «Ekonomicheskie reformy Respubliki Uzbekistan». M.: «Lyuks-ort», 1998.
2. Sergeev L.V. - «Mirovye khozyaystvo i mejdunarodnoye ekonomicheskie otnoshenie na sovremennom etape» M.: «Novyye yurist», 1998.
3. Lomakin V. - «Mirovaya ekonomika». M.: «Finansy», 1998g.
4. Maksakovskiy V.P. - «Geograficheskaya kartina mira». Yaroslavl, 1996.
5. Rozin M.S., Volf M.B. Vasilevskie L.I. - «Sovremennoye geografiya mirovogo khozyaystva». M.: Prosvetshenie, 1998.